

LA FASE D'ABANDONAMENT DEL POBLAT IBÈRIC DEL PUIG DEL CASTELL DE SAMALÚS - LAURO

Marc Guàrdia i Llorens
Museu de Granollers

Resum

Coincideixen en el jaciment laietà del Puig del Castell de Samalús certs aspectes que el fan singular en la seva fase republicana. Pretenem exposar aquestes circumstàncies des de diferents òptiques, abordant l'estudi del material ceràmic corresponent a la darrera fase d'ocupació, posant un èmfasi especial en les importacions. Ens aproximarem a aquesta anàlisi des del punt de vista descriptiu, per enquadrar cronològicament el final de l'assentament, i en l'àmbit quantitatiu, per poder aventurar el significat dels seus índexs. A la vegada, pararem esment en aquelles produccions singulars que poden denotar el possible caràcter de la seva ocupació.

Paraules clau

Lauro, romanització, quantificació, tardorepublicà, Laietània.

Resumen

Coinciden en el yacimiento layetano del Puig del Castell de Samalús ciertos aspectos que lo hacen singular en su fase republicana. Pretendemos exponer estas circunstancias desde diferentes vertientes, abordando el estudio del material cerámico correspondiente a la última fase de ocupación, poniendo especial interés en las producciones importadas. Nos aproximaremos a este análisis desde el punto de vista descriptivo para marcar cronológicamente el final del asentamiento, y en el ámbito cuantitativo, para poder proponer el significado de sus índices. A la vez, nos fijaremos en aquellas producciones singulares que pueden denotar el posible carácter de su ocupación.

Palabras clave

Lauro, romanización, cuantificación, tardorrepublicano, Layetania.

Introducció: la fase republicana

Les excavacions dutes a terme al poblat ibèric del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, Vallès Oriental), empreses l'any 2011, han aportat una gran quantitat de dades referents a diferents àmbits, des de la dispersió numismàtica fins a la poliorcètica, passant per l'abast cronològic de l'ocupació o les característiques urbanes de l'assentament.

L'objectiu d'aquest estudi no és la descripció detallada del jaciment, extrem que hem dut a terme en treballs recents (GUÀRDIA 2015; GUÀRDIA en premsa), sinó que pretenem caracteritzar la darrera fase d'ocupació del Puig del Castell de Samalús, a partir de les restes materials, fonamentalment ceràmiques, per tal que ens permetin fixar el moment del seu abandonament, i desenvolupar unes aproximacions quantitatives i qualitatives per poder argumentar diferents aspectes de la seva ocupació.

En l'àmbit sintètic, pel que fa a les característiques estructurals del jaciment, la muralla principal, que en molts punts supera els dos metres de gruix, es va construir a inicis de l'ibèric ple, tot i que els nivells d'una de les portes principals de l'assentament, la porta sud-est, apunten a una ocupació que es pot remuntar a mitjan segle V aC. Per tant, el perímetre de la fortificació ja estava tancat quan va començar el segle IV aC, i el que és més important és que també eren fundacionals d'aquesta muralla set de les torres de la fortificació. Aquestes torres, de les quals n'hem pogut excavar dues, presenten una cambra interna o cos de guàrdia, i la seva construcció és solidària de la muralla, descartant-se en tots els casos que fossin construccions annexades a una muralla preexistent.

Pel que fa a la fase republicana, sabem que el poblat va patir, a inicis del segle II aC, una reconstrucció important, que va afectar de manera específica la muralla. No coneixem encara quin resultat van tenir els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica i la repressió posterior i el seu efecte sobre la fortificació, però a inicis del segle II aC es va construir una nova muralla sobre la de l'ibèric ple. D'altra banda, les torres de l'ibèric ple es reocuparan en aquesta fase. La nova muralla, més estreta, prendrà un traçat sensiblement diferent de la

primera, tot i que tendirà a convergir en les torres que es reaprofitaran. Aquesta observació l'hem pogut comprovar a partir de l'excavació de la torre 2 i la torre 6, distants entre si en més de 300 metres. En la mateixa direcció apunta l'ocupació de la superfície del turó en aquesta fase. En tots els punts sondejats hem pogut evidenciar que aquesta ocupació es dona en tota la superfície, des dels nivells de la muralla nord, fins a la porta sud-est.

Una altra qüestió és caracteritzar aquesta ocupació. En primer lloc, cal valorar el significat de la construcció d'una nova muralla, i encara més el fet de reocupar les torres en una fase en què la població indígena ja estava sotmesa.

El material: anàlisi descriptiva

Pel que fa a l'apartat de l'estudi ceràmic, ens centrarem bàsicament en el conjunt de totes aquelles produccions importades (i algunes imitacions), per poder incidir més amb detall en la procedència, la tipologia, la cronologia i la quantificació. No obstant això, en la taula adjunta (fig. 1), presentem tot el lot de material vascular que procedeix de les unitats estratigràfiques del darrer moment d'ocupació del poblat, base per poder traçar altres valoracions quantificables. La quantificació s'ha dut a terme exclusivament pel material que prové de les unitats estratigràfiques que corresponen al darrer moment del poblat. Es tracta d'un conjunt de 25 **ue's** de diferents indrets de l'assentament, incloent-hi les amortitzacions de les torres 2 i 6, mostra que comprèn les campanyes del 2011 al 2018. S'han negligit totes aquelles unitats estratigràfiques poc fiables i que no es podien adscriure amb certesa al darrer moment d'ocupació. El conjunt examinat està format per 11.950 fragments, conferint un alt grau de representativitat, tant per la quantitat com per la distribució en punts ben distants dins del poblat.

LA VAIXELLA FINA D'IMPORTACIÓ

A primer cop d'ull, la composició de les importacions de vaixel·la fina pot sobtar. Si ens fixem en les proporcions d'aquesta categoria, el 20,7% dels individus i el 18,3% dels fragments

són propis de produccions dels segles V al III aC (àtiques de figures roges, àtiques de vernís negre i Tallers de Roses). Aquesta anomalia ve donada per les mateixes característiques del jaciment, que es remunta a mitjan segle V aC, donant la peculiaritat de trobar habitualment elements de cronologies anteriors en els nivells del darrer moment. Aquesta dinàmica no es circumscriu només a la vaixella, i, com veurem, passa el mateix amb les àmfores importades, i, per extensió, al món de les produccions locals, per la qual cosa la desviació és homogènia en l'àmbit de les quantificacions.

De les produccions pròpies de la fàcies republicana, les importacions se cenyeixen a la Campaniana A i a les del Cercle de la B, i aquesta darrera és la que domina de manera aclaparadora, tant en individus com en fragments. En el terreny tipològic, pel que fa a les del Cercle de la B, estan representades per les formes característiques del moment, on sobresurten especialment les pàteres Lamboglia 5 (fig. 2, núm. 11-16) (27 ind., que representen el 54% de les formes) i els bols Lamboglia 1 (fig. 2, núm. 1-3) (11 ind., que representen el 22%). Si bé és cert que els notables diàmetres de vora de les Lamb. 5 poden sobre-representar aquest espècimen, el domini d'aquesta forma és del tot concloent amb altres conjunts contemporanis, com, per exemple, la fase 3 de Burriac (75-50 aC), on les Lamb. 5 representen el 58,47%, seguides de les Lamb. 1, amb el 17,8% (ZAMORA 2006-07: 297). A *Baetulo* també són les formes més representades del grup de la B, on trobem, en primer lloc, les Lamb. 5, seguides igualment de la Lamb. 1 (JIMÉNEZ 2002: 37-39). En un context de finals del segle II a inicis del segle I aC, al jaciment laietà del Turó d'en Boscà, dels 35 ind. d'aquesta producció, 21 són del grup de pàteres Lamb. 5/7, arribant a un 60% de representació, seguides també per les Lamb. 1, assolint un 28,57% (10 ind.) (ZAMORA 1996: 156). En tercer lloc, amb tres individus cadascuna, tenim representades les formes Lamb. 3 (fig. 2, núm. 4-5) i Lamb. 4 (fig. 2, núm. 6-7), representant ambdues el 6% de les formes d'aquesta producció.

Dins d'aquest grup, hem de ressenyar la presència d'un bol de producció etrusca, probablement volterrana. Aquesta producció no ens és desconeguda al jaciment, ja que en nivells de segle II aC ja tenim una altra producció de Volterra, concretament, una gerra Morel

F5213. La peça en qüestió és un bol de la forma Morel F2653, apareguda en els nivells d'abandonament de la torre 2, caracteritzat per la vora exvasada i un petit llavi girat cap a l'exterior (fig. 2, núm. 10). La pasta de color beix i la qualitat i la consistència del vernís delaten la seva procedència etrusca (característiques anàlogues a la F5213) (MOREL 1981: 201 i 339-340), amb una producció dins del segle II aC. Es tracta d'una forma amb una ínfima presència al litoral català, i el paral·lel més clar i proper el trobem a *Pollentia*, amb tres exemplars, amb una representació dins del conjunt testimonial, assolint el 0,7% dels vernissos del jaciment (SANMARTÍ *et alii* 1996: 33), tot i que potser caldria atribuir-la ja a les aretines de vernís negre, com el cas dels tipus d'Empúries (SANMARTÍ GREGO 1978: núm. 1443).

Per cloure l'apartat relatiu a la vaixel·la fina importada, cal ressenyar la presència en nivells superficials d'una base d'aretina de vernís negre, amb el solc característic a la cara interior del peu, que deu pertànyer a una pàtera Lamboglia 7 (fig. 2, núm. 9). Com a decoració conserva dues estampilles que segueixen el model de les lletres enfrontades. Aquest element, malgrat no venir estrictament dels nivells d'amortització de la darrera fase (per tant, no quantificat), és representatiu d'aquest moment, atès que en els conjunts superficials recuperats no hi ha cap element que ens faci suposar una freqüentació del lloc en dates posteriors al seu abandonament (absència de tipus amfòrics posteriors a mitjan segle I aC, cap *terra sigillata*...). Així, doncs, la seva troballa ens marca molt bé el final d'aquesta fase, quan s'inicia l'arribada d'aquesta producció, a partir de *circa* 50 aC.

Pel que fa a les imitacions locals de prototips de vernís negre, també poden ser elements que ens ajudin a emmarcar la darrera fase d'ocupació de l'assentament. Al Puig del Castell en tenim una mostra exigua, formada per una vora d'imitació de Lamboglia 1, de cocció reductora (fig. 2, núm. 8), així com una vora *simil* Lamboglia 33b, també de cocció reductora. A partir del final del primer quart del segle I aC, a la costa laietana és quan es documenten les imitacions de formes característiques del vernís negre del moment. Es tracta de peces que quantitativament apareixen en proporcions molt baixes. En alguns estudis (GARCIA ROSSELLÓ *et alii* 2007) s'ha avaluat l'inici de la seva presència, com en el cas del dipòsit

de Burriac, on, en els nivells datats en el període 90-70 aC, són absents, mentre que en els que corresponen a la forquilla 70-40 aC ja són presents. La mateixa dinàmica es repeteix a *Illuro*, on els nivells fundacionals de la ciutat no proporcionen aquestes imitacions, però sí ja en el segon quart de la centúria. A *Iesso* (Guissona), la presència d'aquestes imitacions en ceràmica grisa es dóna a partir de mitjan segle I aC (PERA, GUITART 2007: 180).

Tornant a l'anàlisi conjunta de la vaixel·la fina importada pròpia d'aquesta fase, és a dir, la Campaniana A i la del cercle de la B, els percentatges també ens poden ajudar a fixar un moment en el temps (fig. 5, núm. 1)¹. Tot i que hi ha una certa variabilitat regional, els índexs poden ser un factor per tenir en compte per poder valorar una aproximació cronològica, més enllà de l'anàlisi estrictament tipològica. Si prenem com a referència diferents jaciments litorals, d'entitats clarament diferenciades, veurem com els índexs del NMI d'individus de la Camp. A respecte de la B van decreixent a mesura que ens endinsem a mitjan segle II aC. Aquest decreixement és sostingut fins a arribar al **sorpasso**, al voltant del segon quart del segle I aC. En aquest sentit, són rellevants els índexs aclaparadors de la preeminència de la Campaniana del cercle de la B dels conjunts de Burriac (75-50 aC), els cesarians d'Empúries o els de l'abandonament del Puig del Castell, que se situen en una forquilla igual o superior al 75% del NMI d'individus, recollint així un valor que ens pot guiar per fases entorn el 50 aC. No pretenem donar un sentit de guia universal per la fàcies de mitjan segle I aC, ja que l'especificitat de cada assentament pot determinar el comportament de la composició ceramològica, però aquests percentatges sí que han de ser un element més que cal tenir present.

LES ÀMFORES IMPORTADES

El lot d'àmfores importades està ben representat en el registre d'aquesta fase del jaciment. Tal com havíem documentat en el cas de la vaixel·la fina importada, n'hi ha alguns exemplars de fases anteriors, tal com testimonia la presència dels tipus ebussitans T.1.3.2.3 (1 ind.) i T. 8.1.1.1 (2 ind.), propis de la segona meitat del segle V i del segle IV aC, respectivament. Si

ens fixem en el total de NMI d'aquesta fase (sense ponderar per 1), disposem de tretze individus, que representen el 14,95% sobre el total dels individus importats.

Pel que fa als tipus més comuns d'aquest horitzó de l'ibèric final, la presència majoritària la devem als envasos de procedència itàlica, que agrupen el 61,54% dels individus (8 ind.), un percentatge similar si ho analitzem des del prisma del NTF (57,65%). Ara bé, cal tenir present que dins del grup dels envasos itàlics podem separar els de procedència campanovesuviana (4 ind., 396 fragm.) i els de l'Apúlia (4 ind., 109 fragm.). Pel que fa als primers, destaquen els tipus Dressel 1, com una vora i coll d'una Dressel 1A (fig. 3, núm. 1) o una vora d'una Dressel 1 B/C (fig. 3, núm. 2). És interessant un fragment d'espatlla que porta un segell DIO[...] (fig. 3, núm. 3), tal vegada relacionable amb els DIONIS sobre Lamb. 2 itàliques.

Pel que fa a les àmfores brindisanes, disposem de quatre individus, tots del tipus oleari Giancola 5 (fig. 3, núm. 6-8). És rellevant el cas del terç superior d'un d'aquests envasos amb la presència de segells sobre sengles nanses, en les quals podem llegir [V]EHILI + PASTOR (fig. 3, núm. 8).

Aquesta inscripció *VEHILI* fa referència al *nomen* C. VEHILIUS (PALAZZO 1989), concretament en genitiu, i remetria a un propietari i emprenedor testimoniat als centres terrissaires brindisians, a les *figlinae* d'Apani, especialment a La Rosa (MANACORDA 1994). A Catalunya, aquest *nomen* s'ha documentat en deu ocasions: quatre exemplars a Empúries (ALMAGRO 1952, núm. 179 = CEIPAC 17486; ALMAGRO 1952, núm. 193=BERNI 1996 núm. 2; AQUILUÉ *et alii* 2002a: pàg. 24; i amb molta probabilitat ALMAGRO 1952, núm. 249), un a Badalona (COMAS 1997, núm. 215 = CEIPAC 18056), un a Sant Boi de Llobregat (BERNI, CARRERAS 2013: núm. 151 = CEIPAC 36679), un a Aeso (Isona) (MORÁN 1994 i 1997 = CEIPAC 17883), un a Barcelona (ASENSIO *et alii* 2009: làm 11.14), un a l'Ilerda (MORÁN 1994 i 1997), i ara al Puig del Castell.

La inscripció *PASTOR* és molt menys habitual. De fet, no ha estat documentada a la península Ibèrica, tot i que sí en el lloc d'origen, el centre productor brindisià de La Rosa, on

se'n coneixen tres exemplars (RTAR 3020/CEIPAC 4744). Fora d'Itàlia, està testimoniada a França, concretament a La Galère (RTAR 1832), també sobre nansa d'àmfora brindisiana.

Però el que fa aquesta àmfora singular és la presència d'ambdues inscripcions en sengles nances del mateix recipient. En aquest sentit, el nom de *PASTOR* faria referència a un personatge de condició servil, mentre que *VEHILI* remetria a un personatge lliure. Aquesta dualitat cal interpretar-la com les àmfores que porten el nom del *dominus* (en genitiu), en aquest cas, el propietari de les *figlinae*, sumat al nom de l'esclau involucrat en la producció (en nominatiu), sense que puguem esbrinar el paper concret del que participava (MORÁN 2010). Aquesta dualitat és habitual amb associacions diverses entre un mateix propietari (escrit en genitiu) i diversos esclaus de noms grecs (escrit en nominatiu). Cal ressenyar que la fórmula *VEHILI + PASTOR* la creiem inèdita.

Aquests envasos sud-itàlics tenen una cronologia àmplia dins el període republicà, de mitjan segle II aC fins a mitjan segle I aC. És interessant un recent estat de la qüestió de les àmfores brindisianes peninsulars, on es testimonia l'arribada d'aquests envasos al llarg del darrer terç del segle II aC, i la seva presència és molt comuna en la primera meitat del segle I aC (CARRERAS *et alii* 2016). Però, tornant al cas dels segells *VEHILI*, s'ha proposat per a les produccions d'Apani amb inscripció referent al nomen *Vehilius* una cronologia de producció entorn del 100-75 aC (MANACORDA, PALLECHI 2012: Fig. 7.9). En aquest sentit, són interessants les cronologies d'alguns dels *VEHILI* catalans, ja que ens ofereixen unes datacions assimilables a la nostra: ca. 50 aC, per al cas de la sitja 4775 d'Empúries, 75-50 aC, a Badalona, o primera meitat del segle I aC, en el cas de Montjuïc.

També tenim en aquests nivells un individu d'àmfora tripolitana antiga (fig. 3, núm. 5), producció comuna en el moment republicà i que sovint s'associa a la distribució d'oli, com és el cas de les àmfores brindisianes (CARRERAS *et alii* 2016: 117).

Dins del món de les àmfores, però ja de producció local, tenim quaranta-nou individus d'àmfora ibèrica i un individu d'àmfora citerior, representat per una vora de Dressel 1C (fig. 3, núm. 4) i un pivot. Aquesta producció, que imitarà els prototips itàlics, s'iniciarà per a les formes més antigues a finals del segle II aC, i al centre terrisser de Ca l'Arnau es continuaran

produint fins a mitjan segle I aC. A Can Pau Ferrer, també a Cabrera de Mar, la producció s'estendrà al llarg de la primera meitat del segle I aC. Concretament per a la forma Dressel 1C de citerior, sembla que la producció es va iniciar vers el 85 aC, arribant a la màxima expansió en el període 75-50 aC (LÓPEZ MULLOR, MARTÍN 2007 i 2008). Val a dir que també hem documentat nombrosos fragments informes amb restes d'engalba blanca sobre àmfora citerior, acabat comú en les Dressel 1 citerior i les Dressel 1C, característica que s'inscriuria en les produccions documentades als centres terrissers d'*Illuro* (LÓPEZ MULLOR, MARTÍN 2007 i 2008: 690).

Tota aquest conjunt amfòric, sense la presència d'àmfores Pascual 1, Tarraconense 1 o Dressel 2-4, ens emmarca en un horitzó del segon quart de segle I aC, ca. 50 aC.

LA CERÀMICA COMUNA IMPORTADA

El lot de ceràmica comuna importada està dominat aclaparadorament per les produccions itàliques, siguin de parets fines o ceràmica comuna, que han escombrat pràcticament les altres produccions importades. En conjunt, les de procedència itàlica representen el 78% dels fragments d'aquesta categoria, i el 100% del NMI sense ponderar per 1. Pel que fa a la ceràmica comuna itàlica, tenim vint-i-set fragments i sis individus. Concretament, disposem de dos ind. de morter com. ita. 8e (fig. 4, núm. 10-11), un ind. de cassola com. ita. 6C (fig. 4, núm. 9), un ind. de gerra i dues vores de tapadora (fig. 4, núm. 8), una de les quals de la forma Vegas 16. Cronològicament, malgrat que el lot s'adiu perfectament a aquest horitzó republicà, no ofereix més precisions per al moment d'abandonament, perquè són transversals de la fàcies republicana.

Pel que fa a les ceràmiques de parets fines, el panorama encara és més monòton, ja que tots els individus inventariats (sis ind.) pertanyen a la forma Mayet II (fig. 4, núm. 1-6).

Volem destacar també la presència d'una vora d'imitació regional de parets fines, concretament, de la forma Mayet 3 (fig. 4, núm. 7), caracteritzada per una coloració de la pasta marró amb abundants partícules blanques i l'absència de mica negra, tret característic de les produccions itàliques. Aquestes imitacions són abundants a *Illuro*, on, en el període

100-80 aC, ja es fabricaven en les *figlinae* locals. En aquest moment, les imitacions essencialment es redueixen a la forma 2. Pel que fa a la còpia de la forma 3, la seva presència debuta en aquests nivells del 100-80 aC (en absència d'àmfores Dressel 1 citerior), tot i que esdevé clarament més representada en contextos entorn al 40 aC (LÓPEZ MULLOR, MARTÍN, 2010).

És interessant ressenyar que del prototip itàlic de la forma Mayet III, s'ha pogut comprovar que les distintives vores còncaues esdevenen més altes en exemplars més tardans (LÓPEZ MULLOR 1989: vol.1, 104), característica anàloga al nostre cas, tret que plausiblement seria copiat en les imitacions regionals.

Anàlisi quantitativa

La nostra aproximació pretén ser un primer esbós respecte de les activitats comercials i el seu impacte en la darrera fase del jaciment, que per raons d'espai hem de deixar obert per a posteriors publicacions, i així poder enquadrar-lo millor tenint presents les fases anteriors en la dinàmica econòmica del poblat. A la vegada que intentem fer aquesta aproximació interpretativa, també volem facilitar les dades absolutes de les quantificacions de la darrera fase del jaciment, per tal que les puguin aprofitar altres investigadors (fig. 1).

Per contextualitzar aquestes dades s'han emprat altres conjunts publicats de la Laietània, amb fases afins². Volem fer constar la dificultat de trobar publicades quantificacions útils a l'hora de poder traçar comparatives, ja que la majoria estan mancades de taules i números absoluts, o la consignació de si els percentatges estan trets a partir de NTF o NMI, base per poder dur a terme analogies amb agrupacions similars i garanties de resultats. Aquesta mancança encara és més acusada respecte de la fase republicana.

El nivell d'anàlisi proposat segueix les pautes marcades en treballs orientats a l'estudi comercial (ASENSIO, SANMARTÍ 1998), validat posteriorment en nombroses publicacions.

La primera aproximació l'hem fet a partir del volum de vasos importats, expressat en la suma de tots els atuells importats respecte del total de produccions de la fase, en NMI (fig. 5, núm.

2). Aquest nivell d'anàlisi ens permet copsar l'impacte comercial dels assentaments. Comparat amb altres poblats laietans, el Puig del Castell presenta uns índexs que estan en consonància amb assentaments del mateix rang (18,6%), és a dir, nuclis vertebradors del territori, com Ca n'Oliver o la Torre Roja, tots tres amb valors que oscil·len entorn del 15-20%. Aquests índexs es veuen superats per l'impacte comercial que tindria la capital, Burriac, que assoleix valors entorn del 50% per a aquesta fase (51,9%). Aquesta homogeneïtat en les xifres percentuals d'aquests tres jaciments és aclaridora en el sentit que equipara el pes específic d'aquests poblats de segon ordre en un moment en què ja estan implantats una gran quantitat d'assentaments a la plana. Ens manquen encara molts conjunts ceràmics d'aquests darrers indrets, essencialment productius, que ens puguin mostrar llur comportament econòmic. En el cas d'un assentament rural, la Facultat de Medicina de la UAB (Cerdanyola del Vallès), en la fase de final del segle II a inicis de l'I aC, presenta uns valors del 12,3% que mostra un impacte netament inferior al dels poblats vertebradors (FRANCÈS *et alii* 2002). A manca d'altres dades per a aquest tipus de poblament, sembla que el pol econòmic encara no ha *baixat* dels turons a la plana, malgrat ser punts eminentment productius.

Un altre enfocament que ens pot matisar i complementar aquest primer nivell d'anàlisi és el del percentatge d'àmfores importades respecte del total d'individus importats (fig. 5, núm. 4). Aquesta gràfica ens permet matisar problemes de les mostres en els quals els pesos de la vaixel·la fina siguin excessius i emmascarin el veritable protagonista que revela millor les traces comercials, com és l'envàs amfòric. En aquest sentit, ambdós registres (el del total d'importacions i el de les àmfores importades) tenen comportaments paral·lels. Tot i que baixa el pes específic percentual de les àmfores, la proporció entre els jaciments es manté en els mateixos rangs, que per a Ca n'Oliver i el Puig del Castell comprenen entre el 10 i el 15%, respectivament, enfront del 31,9% de Burriac, pel que fa a la primera meitat del segle I aC.

Una bona radiografia de la rellevància i la funció dels assentaments el pot tenir un nou àmbit de comparació de les dades. Ens referim a l'impacte del NMI de la vaixel·la fina importada

respecte de la vaixella de producció local (fig. 5, núm. 5). Aquí la quantificació és més complexa, perquè una anàlisi funcional de les produccions locals no és un paràmetre gaire freqüent. Amb els riscos que comporta, i per tal de poder comparar diferents dades publicades, busquem un mínim denominador comú, i presentem una aproximació que engloba els individus de vaixella local, sense comptar els de cuina a torn (ni a mà ni a torn), o aquells envasos destinats a magatzem (*dolia*) o transport (àmfores ibèriques). Els resultats semblen ser representatius de les tres entitats territorials analitzades: índexs baixos per a assentaments rurals (13,6% per al cas de Medicina), mitjans per a centres vertebradors (23,8% per al Puig del Castell) i alts per a la capital (43,2% per a Burriac). De moment, la mostra de jaciments amb material publicat per poder comparar entre ells és minsa, però les dades semblen definir la intensitat comercial d'aquestes diferents entitats.

On l'especificitat de cada assentament, més enllà de la funció que li atorguem a escala territorial, sembla clau i determina les dades, és en l'anàlisi de l'impacte de les àmfores ibèriques. Darrere d'aquest nivell d'estudi, es pretén fixar el pes que tenia el comerç, representat per les àmfores ibèriques, mostrant el percentatge d'aquestes respecte del total de produccions locals, en NMI (fig. 5, núm. 3). El que se'ns revela és que la raó econòmica de cada assentament governa els resultats. D'aquesta manera, trobem un pes molt alt a Can Pau Ferrer i a Ca n'Oliver, mentre que per a jaciments també dispersos, com Burriac, Puig del Castell i Medicina, tenim incidències similars. A l'hora d'explicar aquests resultats, cal aprofundir en el coneixement econòmic de cada indret. A Ca n'Oliver se li ha atorgat una funció de centre d'acumulació dels excedents agrícoles (FRANCÈS, GUÀRDIA 2012), per la qual cosa podrien ser lògics els valors elevats de les àmfores locals. El cas de Can Pau Ferrer, a Cabrera de Mar, cal entendre'l des de l'òptica que es tracta d'un centre terrissaire, així que la mostra inclouria segurament aquells elements que fabricava, entre d'altres, les àmfores ibèriques (MARTÍN I MENÉNDEZ 2004). El repte rau a interpretar les dades referents al Puig del Castell i Burriac, que, respectivament, mostren uns valors de 10,5 i 7,6%. Aquests índexs són baixos en tant que comparats respecte als de Ca n'Oliver i Can

Pau Ferrer, però potser representen valors normals, atesa l'excelsionalitat dels casos anteriors.

Però si creuem aquest baix índex de la incidència de les àmfores ibèriques i el confrontem amb el pes específic envers les àmfores importades, la qüestió varia (fig. 5, núm. 7). Si entenem els alts índexs d'àmfora importada respecte de la ibèrica, com és el cas de Burriac (77,45 i 22,55%), com un alt grau de la incidència comercial de cada indret, els percentatges dels dos altres exemples laietans s'equiparen. En aquests dos casos (Puig del Castell i Ca n'Oliver), el pes ja no recau en les àmfores importades, sinó en les ibèriques; en el cas del Puig del Castell, tenim uns índexs alts d'àmfora ibèrica (75,4%), i a Ca n'Oliver del 94,08%, atorgant al Puig del Castell una intensitat comercial superior a Ca n'Oliver, com ja mostraven les dades de les importacions i de l'àmfora importada.

Una bona imatge en l'àmbit econòmic es pot obtenir a partir de la representació dels *dolia* (fig. 5, núm. 6). Si entenem aquests contenidors d'emmagatzematge com a testimonis de la producció vinícola, veurem com en centres productius rurals, com el de Medicina, el seu pes envers la resta de produccions locals és significatiu. Els valors del Puig del Castell són equiparables als de Ca n'Oliver, per la qual cosa serien índexs propis dels poblats de segon ordre. Malgrat tot, ens trobem en una franja, en tots tres casos, inferior al 7%. No deixa de sobtar la manca de publicacions en les quals es quantifiquin aquests contenidors, més enllà de la percepció subjectiva de la seva preeminència. Si sovint s'ha argüït com les imitacions de Dressel 1 pretenen difondre el vi local contraposant-se als envasos itàlics, una evidència més de la producció pot ser justificada per les omnipresents *dolia* en els registres tardorepublicans, i dotar-los d'informació quantificable.

Resumint, cal avançar per aquest període en quantificacions que ens permetin categoritzar el comportament ceràmic de les diferents entitats de poblament, i fer parlar aquells elements amb significat econòmic.

Anàlisi qualitativa

A part de les conclusions extretes de l'anàlisi quantitativa, cal que fem esment d'alguns elements que queden fora dels materials ceràmics i les característiques dels quals poden determinar una significació concreta, a part de la potència i l'abast estructural del jaciment en aquesta fase. Ens referim a elements singulars, com és el cas de la *tessera lusoria* apareguda al recinte annexat a la porta sud-est del jaciment (GUÀRDIA 2017). Les *tesserae lusoriae* són peces de joc d'origen itàlic caracteritzades per estar obrades amb os, de forma rectangular, i que presenten un apèndix circular decorat i perforat (fig. 4, núm. 12). Però si hi ha un element que les caracteritza és la presència en les dues cares de la peça de sengles inscripcions. En un dels costats trobem un qualificatiu que pot tenir un caràcter laudatori o injuriós, i l'altra cara de la peça presenta un numeral inscrit. Malgrat que no coneixem amb certesa les particularitats del joc, hi ha una clara correspondència entre els qualificatius positius i els numerals alts, i els de caire negatiu i els numerals baixos. Però, més enllà de les particularitats del funcionament del joc, cal plantejar-se el fet que la participació i la comprensió del joc l'ha de fer una població llatinitzada, que pugui llegir i entendre els més de 55 vocables que es documenten en els lots que formaven part del joc, segurament, formats per una vintena de peces. I aquesta comprensió no és estrictament del significat dels mots, sinó que cal participar en l'ambient cultural en el qual va ser concebut el joc. No es tracta pas d'un joc d'oci de caràcter universal, sinó que està concebut per al consum de població itàlica. No és el cas d'un joc similar al tres en ratlla, on les regles són compartides i entenedores, sinó que és un producte concebut i destinat a una comunitat concreta. En aquest sentit, és presumible que la peça en qüestió no sigui objecte del comerç, sinó part del material d'algun contingent itàlic.

Per acabar de contextualitzar la peça, cal tenir present que la troballa d'aquests objectes és extraordinària, i a Catalunya se n'han documentat tan sols nou casos en només tres jaciments, set dels quals, comprensiblement, a Empúries, un a Tortosa i el nostre exemplar, singularitzant així el caràcter de l'ocupació del Puig del Castell.

També és ressenyable la presència d'un *stilus* obrat en os (fig. 4, núm. 15). Es tracta d'una peça de la qual manca l'extrem proximal, però que conserva la punta esmolada

característica per escriure i l'engruiximent per facilitar-ne la premsió. Aquests instruments estaven dissenyats especialment per a l'escriptura sobre *tabulae ceratae*, on la punta feia la funció d'esgrafiar sobre el material dúctil de la cera, i l'extrem oposat, esfèric o amb forma espatulada, servia per esborrar (BOZIC, FEUGÈRE 2004). El fet de trobar elements relacionables amb l'escriptura en contextos indígenes no és habitual. Sense ànims de ser exhaustius, se n'han documentat al Camp de les Lloses (Tona), assentament relacionat amb la logística militar romana, amb una cultura material amb signes evidents de romanitat (DURAN *et alii* 2017), o diversos *stili* a Olèrdola, en un context que en època republicana s'identifica amb un *castellum* (MOLIST 2014). Cal, doncs, preguntar-nos si la presència d'aquest estris d'escriptura formen una nova evidència del grau d'implantació romà i quin caràcter concret revelen sobre els seus usuaris.

També obrat en os, a part d'elements més comuns, com tabes modificades, punxons i altres objectes, tenim les restes d'una frontissa d'un moble (fig. 4, núm. 14).

En aquest lot d'objectes singulars, volem fer esment del cap d'un ànec de bronze de petites dimensions, que pot correspondre a part d'un *simpulum* (fig. 4, núm. 13). Es tractaria de l'extrem d'un mànec de cassó metàl·lic, del qual tenim paral·lels exactes per al tipus horitzontal (GENERA *et alii* 2009). Aquest tipus de *simpulum* de mànec horitzontal no és del tot extraordinari, però sí poc comú, i està testimoniats en contextos similars. Val a dir que la funció de la vaixel·la metàl·lica de bronze tardorepublicana té una funció eminentment lligada al servei del vi, i que reflecteix una influència itàlica evident, a través de l'arribada de l'exèrcit romà, a finals del segle II i inicis del segle I aC (ERICE 2007; MANSEL 2004). Els *simpula* de mànec horitzontal més comuns es daten en el primer terç del segle I aC (MANSEL 2004: 20). Tot aquest conjunt d'evidències dota d'un caire concret l'ocupació de l'establiment en aquesta fase tardorepublicana.

Conclusions

En diferents treballs hem exposat la identificació del jaciment del Puig del Castell de Samalús amb la seca de *Lauro*, emprant criteris de dispersió numismàtica, toponímia, fonts escrites, monetari del jaciment i característiques de la fase republicana del jaciment (especialment GUÀRDIA 2016). Aquest fet ja qualifica per si sol el jaciment del Puig del Castell, dotant-lo d'una funció econòmica singular.

Malgrat que ens hem centrat fonamentalment en les importacions, no hem d'oblidar que el context material és indiscutiblement indígena, tot i que hi ha certes importacions que denoten un caire diferent. Ens referim, entre d'altres, a la presència d'àmfores brindisianes, l'evidència de les quals s'ha relacionat recentment amb l'existència de grups itàlics (PERA *et alii* 2013: 541-542; CARRERAS *et alii* 2016). Segons aquest model, es pot explicar la presència a la costa catalana de les àmfores oleàries brindisianes a partir del factor que explica la demanda d'oli, quan encara no era un producte de consum plenament adoptat entre les comunitats ibèriques, i s'ha relacionat amb la presència de grups itàlics i especialment consumit per l'elit romana. En el context del material del Puig del Castell, cal fer notar, malgrat que la mostra encara pugui ser reduïda, que els individus d'àmfores oleàries Giancola 5 igualen les omnipresents àmfores itàliques campano-vesuvianes.

Aquesta proposta sembla anar en la línia del significat dels materials singulars que hem exposat.

Però, per acabar de dotar de contingut aquesta fase republicana, no hem d'oblidar la presència, al mateix peu del turó, de les restes d'una *villa*, Can Martí, que només dista 200 metres del Puig del Castell. Les restes documentades s'han relacionat amb la *pars urbana* d'una *villa*, de la qual s'han identificat l'*atrium*, el *tablinum* i el *cubiculae*, amb decoració parietal del primer estil pompejà, així com mosaics amb emblema central i *opus signinum* decorats amb tesselles (AQUILUÉ, PARDO 1990). La datació proposada per a aquest jaciment va de final del segle II fins a inicis del segle I aC. Si ja és difícil intentar explicar el sentit de la construcció d'aquest establiment (residència d'elits, siguin ibèriques o foranes), més difícil és explicar-ne el final, tal vegada lligat a la desaparició del poblat dalt del mateix turó, just en un moment en què començaran a eclosionar tot un seguit d'assentaments rurals

orientats a la producció vitivinícola, tot i que aquesta expansió econòmica caldrà buscar-la a partir de l'època d'August (REVILLA 1995). La distància entre assentaments, el caràcter del possible contingent itàlic compartit, així com la contemporaneïtat d'ambdós assentaments, revelen una mateixa realitat, per la qual cosa cal concloure que tant el Puig del Castell com Can Martí són dues àrees diferenciades dins el mateix jaciment. Un fenomen que sembla documentar-se en altres zones del territori laietà, com el cas d'*Ituro*, per la qual cosa s'ha proposat la possibilitat que els jaciments de Burriac i Ca l'Arnau - Can Mateu - Can Rodon - Can Benet - Can Masriera siguin, en època republicana, un sol nucli híbrid romà-indígena (OLESTI 2010: 29, nota 14). Aquesta idea ha estat matisada posteriorment, un cop estudiada la seva cultura material (SINNER 2015) i, especialment, les inscripcions procedents d'ambdós jaciments (SINNER, FERRER 2016).

I no hem d'oblidar la mateixa potència i caràcter de l'ocupació republicana del Puig del Castell en època republicana, quan es construeix una nova muralla, es reocupen les torres i sembla que tota l'àrea ocupable registra nivells d'ocupació del darrer moment.

Per tots els arguments exposats, queda per tant apuntat, i ha de ser objecte de discussió i validació per a posteriors campanyes d'excavació, la presència d'un possible contingent itàlic, possiblement de caire militar, a l'indret. D'altra banda, no hem de deslligar aquesta realitat amb el tema de la producció vinícola. Encara queda molta feina per fer al jaciment per detectar estructures i dinàmiques econòmiques i productives, però no podem desvincular-ho de la funció que hauria tingut aquesta població forana en el fenomen dels nous models productius vinícoles, sigui pel pes i l'acció del nou contingent de nousvinguts (SANMARTÍ 1998: 17) o per la difusió d'aquestes noves pautes econòmiques foranes (OLESTI 1998: 246; OLESTI 2000: 75).

Ara bé, aparentment, tot aquest conjunt d'elements que singularitzen la darrera fase del Puig del Castell no semblen tenir una clara translació en el comportament ceràmic. El conjunt estudiat determina que ens trobem davant d'un poblat amb una intensitat comercial mitjana, per sobre de la mitjana dels altres poblats laietans de segon ordre, amb paper de vertebració del territori, però sense cap índex que el faci sobresortir de la resta. De la mateixa manera,

la ceràmica comuna importada no sembla mostrar uns nivells que ens facin especular amb pobladors forans. Cal continuar proveint dades i aprendre a interpretar-les per aproximar-nos a la realitat econòmica del jaciment.

No volem acabar sense fer un breu esment a la data proposada per a l'abandonament del poblat a partir dels arguments proporcionats per l'estudi del material ceràmic, ca. 50 aC, ja que té una derivada interessant. Si acceptem la proposta d'identificació del Puig del Castell amb la ciutat ibèrica de Lauro, cal abordar el tema de l'altra Lauro, la destruïda per Sertori l'any 76 aC. Les fonts han situat tradicionalment aquesta ciutat al sud de l'Ebre, i s'han proposat diverses identifications sense que s'hagi resolt definitivament la qüestió (darrerament tractat a SALINAS 2014). En aquest sentit, participem en la idea d'Á. Morillo prevenint de "l'arqueologia filològica", intentant encaixar i forçar el conflicte sertorià amb els seus escenaris corresponents (MORILLO 2014: 48-49.). És ben certa l'homonímia, però aquest no pot ser l'únic argument expositiu, i més quan n'hi ha d'altres que semblen refutar-lo. En aquest sentit, creiem haver exposat els arguments que ens han permès datar l'abandonament del poblat vers el 50 aC, extrem que sembla fer incompatible la identificació del Puig del Castell amb la ciutat arrasada per les tropes sertorianes, a causa de la continuació de l'ocupació en el segon quart del segle I aC. És ben cert que els arguments de datació són interpretables, però creiem en la solidesa dels trets exposats. Val a dir que en cap de les àrees excavades pertanyents a aquest horitzó (algunes de ben distants entre elles) hem detectat cap indicatiu de destrucció o d'incendi, allunyant-nos de l'escenari d'una confrontació que comportà un abandonament traumàtic. Tampoc s'han recollit al jaciment, ni en nivells superficials, armament o utilitatge militar característic de les tropes sertorianes. Totes aquestes traces –nivells de destrucció, armament o la identificació de l'assentament amb un clar caràcter militar amb material eminentment itàlic– són elements traça que poden evidenciar un període d'estrès bèl·lic (NOGUERA *et alii* 2013) i que són absents del nostre registre, a excepció del possible contingent itàlic i/o militar, que caldrà anar determinant a partir de treballs arqueològics futurs.

Notes

1. Per a la confecció de la figura 5.1, s'han emprat les dades extretes de: Empúries, AQUILUÉ *et alii* 2002a i 2002b; Burriac, ZAMORA 2006-2007; València, MARÍN, RIBERA 2002; RIBERA, MARÍN 2004-2005.

2. Per al jaciment de Ca n'Oliver (Cerdanyola del Vallès), ASENSIO *et alii* 2000-2001; per a Burriac (Cabrera de Mar), ZAMORA 2006-2007; per a la Torre Roja (Caldes de Montbui i Sentmenat), FORTÓ, MAESE 2011; per a la Facultat de Medicina (Cerdanyola del Vallès), FRANCÈS *et alii* 2002; per a Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar), MARTÍN I MENÉNDEZ 2004.

Bibliografia

ALMAGRO, M. (1952): *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Monografías Ampuritanas, II, Diputación Provincial de Barcelona y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

AQUILUÉ, X.; PARDO, J. (1990): La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental), *Cypsela* VIII, 87-100. Girona.

AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2002a): El campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries, *Rómula*, núm. 1, 9-38.

AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2002b): Les ceràmiques de vernís negre dels segles II i I aC a Empúries, l'Escala, Alt Empordà, *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centre productor mediterrani i comercialització a la península Ibèrica*. Taula rodona / Empúries, 4 i 5 de juny del 1988), Mataró, 31-58.

ASENSIO, D.; SANMARTÍ, J. (1998): Consideracions metodològiques amb relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica, a *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Comerç i Vies de Comunicació (1000 aC - 700 dC)*, Puigcerdà, novembre 1997, 17-32.

ASENSIO, D.; FRANCÈS, J.; FERRER, C.; GUÀRDIA, M.; SALA, Ò. (2000-01): Resultats de la campanya del 1998 - 1999 i estat de la qüestió sobre el nucli laietà del Turó de Ca n'Oliver (Cerdanyola, Vallès Occidental), *Pyrenae*, núm. 31-32, Universitat de Barcelona, Barcelona, 163-199.

ASENSIO, D.; CELA, X.; MIRÓ, C.; MIRÓ, M.T.; REVILLA, E. (2009): El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona, *QUARHIS*, època II, núm. 5, 14-85.

BERNI, P. (1996): *Instrumentum domesticum* romà del Museu Episcopal de Vic. La col·lecció de segells en àmfora, *tegula* i morter, *Pyrenae*, núm. 27, Universitat de Barcelona, 311-326.

BERNI, P.; CARRERAS, C. (2013): Corpus epigràfic de segells en àmfores, *dolia*, *tegulae* i gerres de ceràmica comuna oxidada del Baix Llobregat, dins CARRERAS, C.; LÓPEZ

MULLOR, A.; GUITART, J (ed.), *Barcino II. Marques i terrisseries d'àmfores del Baix Llobregat*. Barcelona, 127-285.

BOZIC, D.; FEUGÈRE, M. (2004): Les instruments de l'écriture, *Gallia*, 61, CNRS éditions, París, 21-41.

CARRERAS, C.; MARTÍN, A.; PERA, J.; RODRIGO, E. (2016): Las ánforas de Brindisi en la Hispania Citerior. Pautas de distribución y consumo, *Saguntum (PLAV)*, núm. 48, Universitat de València. València, 103-121.

COMAS, M. (1997): *Baetulo. Les marques d'àmfora*, Union Académique Internationale Corpus International des Timbres Amphoriques (Fascicule 2), Institut d'Estudis Catalans i Museu de Badalona, Barcelona.

CEIPAC = Base de dades *CEIPAC, Centre per a l'Estudi de la Interdependència Provincial a l'Antiguitat Clàssica* - Universitat de Barcelona, <http://ceipac.ub.edu>

DURAN, M; MESTRES, I; PADRÓS. C.; PRINCIPAL, J. (2017): El Camp de les Lloses, un exemple d'implantació militar al territori d'època romanorepublicana. Tona. Barcelona, *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*. Barcelona, 12-45.

ERICE, R. (2007): La vajilla de bronce en *Hispania*. *Sautuola*, XIII, *Metalistería de la Hispania romana*, Monográfico, Instituto de Prehistoria y Arqueología "Sautuola". Santander, 197-215.

FORTÓ, A.; MAESE, X. (2011): La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental). *Tribuna d'Arqueologia*, 2009-2010. Barcelona, 113-152.

FRANCÈS, J; GUÀRDIA, M; SALA, Ò.; HERNÁNDEZ, J. (2002): Els materials ceràmics i altres objectes, a FRANCÈS, J. (Ed.): *L'assentament ibèric de la Facultat de Medicina de la UAB (Cerdanyola del Vallès)*. *Limes*, 8, Monografia, CRAC, Cerdanyola del Vallès, 71-104.

FRANCÈS, J.; GUÀRDIA, M. (2012): El poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver (segles VI-I aC). Balanç de 25 anys de recerca i difusió, *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, Barcelona, 267-291.

GARCÍA ROSELLÓ, J.; MARTÍN, A.; ZAMORA, M.D. (2007): Les ceràmiques grises d'època tardorepublicana i augustal que imiten la vaixel·la d'importació: la costa laietana. *Les imitacions de vaixel·la fina importada en la Hispània Citerior (segles I aC - I dC)*, Documenta 6, ICAC, Tarragona, 69- 84.

GENERA, M; ALBERICH. J.; GUARCH, F.J. (2009): *Dring-dring! El so màgic de les campanetes de Sant Miquel de Vinebre (La Ribera d'Ebre). Notes sobre percussió d'època iberoromana*. Quaderns de treball, 3. Tarragona.

GUÀRDIA, M. (2015): A les portes de Lauro: el poblament ibèric del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús), *Ponències, Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, núm. 19, 51-86.

GUÀRDIA, M. (2016): Lauro y el poblado ibérico del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, Barcelona), hacia una nueva propuesta de la localización de la ceca. *XV Congreso Nacional de Numismática*, Madrid, octubre 2014, 863-886.

GUÀRDIA, M. (2017): La *tessera lusoria* del Puig del Castell de Samalús (Barcelona): ¿Más que fichas de juego?, *Zephyrus*, LXXX, julio-diciembre de 2017, Universitat de Salamanca. Salamanca, 175-191.

GUÀRDIA, M. (en premsa): El poblament ibèric del Puig del Castell de Samalús (Cànoves i Samalús, Vallès Oriental). *Balanç dels primers cinc anys de recerca (2011-2016)*. Tribuna d'Arqueologia 2016-2017, Barcelona.

JIMÉNEZ FERNÁNDEZ, M.C. (2002): Baetulo. *La ceràmica de vernís negre. Una contribució a l'estudi de la romanització a la Laietània*. Monografies Badalonines, 17. Museu de Badalona. Badalona.

LÓPEZ MULLOR, A. (1989): *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics 2, Diputació de Barcelona, 2 vols. Barcelona.

LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2007): Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya. Monografies 8. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Barcelona, 33-94.

LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2008): Las ánforas de la Tarraconense, a BERNAL CASASOLA, D. I RIBERA I LACOMBA, A. (ed.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*. Universitat de Cadis. Cadis, 689-724.

LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2010): Productions de céramique à Parois Fines dans l'agglomération italique d'Iluro (Cabrera de Mar, Barcelone), SFECAG, *Actes du Congrès de Chelles*, 655-664.

MANACORDA, D. (1994): Produzione agricola, produzione ceramica e proprietà della terra nella Calabria romana tra Repubblica e Impero, a *Epigrafia della produzione e della distribuzione, Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 5-6 juin 1992)*. Roma, École Française de Rome, 3-59.

MANACORDA, D.; PALLECHI, S. (2012): *Le fornaci romane di Giancola (Brindisi)*. Edipuglia, Bari.

MANSEL, K. (2004): Vajilla de bronce en la Hispania republicana, a OLMOS, R. i ROUILLARD, P (ed.), *La vajilla ibérica en época helenística (siglos IV-III al cambio de era)*, Col·lecció de la Casa de Velázquez, 89, Madrid, 19-30.

MARÍN, C.; RIBERA, A. (2002): Las cerámicas de barniz negro de Valentia. A *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centre productor mediterrani i comercialització a la península Ibèrica*. Taula rodona / Empúries, 4 i 5 de juny del 1988), Mataró, 91-105.

MARTÍN MENÉNDEZ, A. (2004): Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar, Maresme), 1997. *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*. La Garriga, 29 i 30 de novembre i 1 de desembre del 2001. Departament de Cultura, vol. 2. Barcelona, 409-422.

MOLIST, N. (2014): La fortificación tardorepublicana de Olèrdola y el control del acceso norte a Tarraco. A SALA, F. i MORATALLA, J. (ed.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisió històrica desde la Contestania*, Alacant, 229-247.

MORÁN, M. (1994): Ánforas romanas en Ilerda y Aeso. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 4, Universitat de Lleida. Lleida, 205-215.

MORÁN, M. (1997): Notas sobre epigrafía anfórica en la Catalunya interior. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 7, Universitat de Lleida. Lleida, 249-260.

MORÁN, M. (2010): Tres nuevos sellos de ánforas brindisianas en *Ilerda* y su entorno, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 20, Universitat de Lleida. Lleida, 191-195.

MOREL, J.P. (1981): *Céramique campanniene: les formes*. École Française de Rome. Roma, 2 vols.

MORILLO, Á. (2014): Campamentos y fortificaciones tardorrepublicanas en Hispania. 'Calibrando' a Sertorio. A SALA, F. I MORATALLA, J. (ed.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, Alacant, 35-49.

NOGUERA, J.; PRINCIPAL, J.; ÑACO, T. (2013): La actividad militar y la problemática de su reflejo arqueológico: el caso del NE de la Citerior (218-45 aC). A NAVARRO, M. I CADIOU, F. (ed.), *La guerre et ses traces. Conflits et sociétés en Hispanie à l'époque de la conquête romaine (IIIe-Ier s. av. J.-C.)*. Bordeaux, 19-44.

OLESTI, O. (1998): Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena. *El vi a l'Antiguitat*, Segon Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana, Museu de Badalona. Badalona, 246-257.

OLESTI, O. (2000): Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant els segles II - I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral. *Empúries*, 52, Barcelona, 55-86.

OLESTI, O. (2010): Urbanització, integració i gestió del territori del nord-est de la península Ibèrica en època republicana (segles II - I aC), *Time of changes. In the beginning of the romanization, Studies on the Rural World in the Roman Period*, 5. Girona, 11-59.

PALAZZO, P. (1989): Le anfore di Apani (Brindisi). A *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*. Roma, École Française de Rome, 584-553.

PERA, J.; GUITART, J. (2007): La ceràmica d'imitació en el segle I aC a la ciutat romana de Iesso (Guissona). Estudi preliminar, *Les imitacions de vaixel·la fina importada en la Hispània Citerior (segles I aC - I dC)*. Documenta 6, ICAC, Tarragona, 173- 186.

REVILLA, V. (1995): *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C. - III d.C.)*. Barcelona.

RIBERA, A.; MARÍN, C. (2004-05): Las cerámicas del nivel de destrucción de Valentia (75 aC) y el final de Azaila, *Kalathos*, núm. 22-23, Terol, 271-300.

RTAR = Base de dades Recueil des Timbres sur Amphores Romaines, Centre Camille Jullian, CNRS - Université de Provence, <http://publications.univ-provence.fr/rtar/>

SALINAS, M. (2014): Reflexiones sobre la guerra de Sertorio en la Hispania Citerior y sus fuentes literarias. A SALA, F. i MORATALLA, J. (ed.), *Las guerras civiles romanas en Hispania. Una revisión histórica desde la Contestania*, Alacant, 23-33.

SANMARTÍ GREGO, E. (1978): *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Monografies Emporitanes IV, Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació Provincial de Barcelona, Barcelona, 2 vols.

SANMARTÍ, J. (1998): El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II - I aC). *La moneda en la societat ibèrica, II Curs d'Història Monetària d'Hispania*. Barcelona, 9-26.

SANMARTÍ, J; PRINCIPAL, J; TRIAS, M.G; ORFILA, M. (1996): *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*. The William L. Bryant Foundation, 5. Barcelona.

SINNER, A. G. (2015): Cultural contacts and identity construction: a colonial context in NE Spain (2nd - early 1st c. B.C.). *Journal of Roman Archaeology*, 28, 7-37.

SINNER, A.G.; FERRER, J. (2016): Del oppidum de Burriac a las termas de Ca l'Arnau. Una aproximación a la lengua y a la identidad de los habitantes de Ilduro (Cabrera de Mar, Barcelona). *Archivo Español de Arqueología*, 89, 193-223.

ZAMORA, D. (1996): *Les ceràmiques de vernís negre del poblal ibèric del Turó d'en Boscà (Badalona)*. Aproximació a la interpretació històrico-arqueològica del poblal, Arqueoanoia Edicions, 2, Igualada.

ZAMORA, D. (2006-07): *L'oppidum de Burriac, centre del poder polític de la Laietània ibèrica*, Laietània, (Monografia), núm. 17. Mataró.